

मोहियानी हक र बेदर्तावाल मोहीको स्थिति

मोहियानी हक र बेदर्तावाल मोहीको स्थिति

अध्ययन प्रतिवेदन

© प्रकाशक

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोवास कार्यक्रम (युएन-ह्याबिटाट)
सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

प्रकाशन वर्ष : असार, २०७९

प्रकाशन प्रति : ५००

अध्ययनमा सङ्लग्न सदस्यहरू : कल्पना कार्की, कुमार थापा, गुण विक्रम वि.क, जगत देउजा, जसवीर चौधरी, धगेन्द्र वडा, निला थापा, भवानी धिमीरे, मनिषा वि.क, राजाराम छतकुली, विकास पौडेल, विश्वास नेपाली, सिर्जना गुरागाईँ, होमनाथ पोखरेल

भाषा सम्पादन : रघुनाथ लामिछाने

डिजाइन : बिक्रम चन्द्र मजुमदार

अस्वीकरण

यस प्रकाशनमा उल्लिखित नामकरण तथा अन्य विवरणले कुनै मुलुक क्षेत्र वा नगरको कानुनी स्थिति, सिमाना, आर्थिक व्यवस्था वा विकासको स्तर सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कुनै धारणा जनाउँदैन र यस प्रकाशनमा समेटिएको विश्लेषण, उपसंहार तथा सुझाव र सिफारिसहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोवास कार्यक्रम वा सोको शासकीय परिषद्को धारणा मान्न सकिन्न।

विषयसूची

अध्ययनबारे	४
परिच्छेद - १	
१.१. पृष्ठभूमि	५
१.२ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.३ अध्ययन विधि एवं प्रक्रिया	६
१.४ अध्ययनको सीमा	६
परिच्छेद - २	
२.१ मोहियानी हकको सुरुवात	८
२.२ बेदर्तावाल मोही	९
२.३ मोही दर्ता हुन नसक्नाका कारण	९
२.४ मोहीको स्थिति	१०
२.५ केही सान्दर्भिक मामला अध्ययन	१५
कुत कसलाई बुझाउने ?	१५
६० वर्ष जमिन जोतेर पनि बेदर्तावाल	१६
पाल्चोकका बेदर्तावाल	१६
घडेरी माग्दा पनि पाइन	१८
परिच्छेद - ३	
३.१ कानुनी व्यवस्था	२०
३.२ बेदर्तावाल मोहीका सवाल	२२
३.३ सुभाव	२४
३.३.१ स्थानीय सरकार तहमा	२५
३.३.२ प्रदेश सरकार तहमा	२६
३.३.३ सङ्घीय सरकार तहमा	२६
३.३.४ सङ्घ/संस्था/सङ्गठन	२७
सन्दर्भ सामग्री	२८

अध्ययनबारे

नेपालमा कृषि नै जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत रहेको र कृषि कर्मका लागि आफ्नो जमिन नभएका वा ज्यादै थोरै जमिन भएका किसानहरू अरूको जमिन कमाएर जीविकोपार्जन गर्न बाध्य हुँदै आएका छन् । आफैँ खेती नगर्ने वा जमिन धेरै भएका जग्गा धनीले अरूलाई निश्चित सर्तका आधारमा खेती गर्न दिने पुरानो चलन छ । यसरी लामो समय अरूको जमिनमा खेती गर्ने प्रचलनसँगै जग्गामा द्वैध स्वामित्व तथा जग्गा कमाउने मोहीको हकको विषय उठेको पाइन्छ । जग्गा कमाउनेले पनि निश्चित सर्तहरूका आधारमा निरन्तर जग्गा कमाउन पाउने र जग्गा धनीलाई पनि जग्गाको सुरक्षाको प्रबन्ध हुने ठानी २०२१ सालमा लागु भएको भूमि सुधार कार्यक्रमबाट मोहियानी हकको सुनिश्चितता गरिएको थियो ।

मोहियानी सम्बन्धी कानून प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आउन नसक्दा प्रगतिशील मानिएको मोहियानी हक सबै जोताहा किसानले प्राप्त गर्न सकेनन् । कानुनीरूपमै मोहियानी हक पाएका धेरैले मोहियानीबापतको आधा जग्गा प्राप्त गर्न बाँकी छ । नयाँ मोहियानी कायम हुन नसक्ने भनी गरिएको २०५३ साल पुस २४ (भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१, चौथो संशोधन) को व्यवस्थाले त्यसभन्दा पहिलेदेखि नै जग्गा कमाइआएका तर मोहियानी हक पाउन नसकेका किसानहरू बेदरतावाल मोहीका रूपमा अन्य धनीको जग्गा जोतिरहेका छन् ।

सोको अलावा सालबसाली अधिया, ठेक्कालगायत विभिन्न प्रकारका बेदरता र मौखिक सर्तमा जग्गा कमाउने प्रक्रिया देशभर व्यापकरूपमा विद्यमान रहेको अवस्थामा मोहियानी हकको अवधारणा, बेदरतावाल मोहीको स्थिति, बेदरतावाल मोहीहरूको सवाल र जग्गा कमाउन लिने/दिनेसम्बन्धी पछिल्लो समयमा देखिएका स्थितिसमेत समेटि यो अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारिएको छ ।

परिच्छेद - १

१.१. पृष्ठभूमि

वि.सं. २०२१ को भूमिसम्बन्धी ऐनले जोताहा किसानको मोहियानी हकको सुरक्षाको विषयलाई महत्त्व दिएको थियो । ऐन कार्यान्वयनसँगै तत्कालीन भूमि सुधार अधिकारीहरूले आफैं वा टोली खटाइ घर/टोल एवं खेतबारीमै गएर मोही विवरण लिएर वास्तविक जोताहा किसानको पहिचान गर्ने प्रयास गरेका थिए । यद्यपि शतप्रतिशत जोताहाको विवरण भने लिन सकेनन् । जोताहा किसानको पहिचानका लागि टोली आएका बखत जग्गा धनीको प्रपञ्च वा आफ्नै कारण जोताहा किसानको अनुपस्थिति साथै अर्को नमिल्दो वा परिवारकै सदस्यको नाम टिपाउनेलगायत विभिन्न कारण वास्तविक जोताहा किसानहरू मोही लगतमा छुटाइए । साथै तत्कालीन समयमा कतिपय जोताहाले जग्गा धनीको अगाडि म मोही हुँ भनेर भन्न सक्ने स्थिति पनि थिएन । त्यतिबेलादेखि छुटेका र त्यसभन्दा पछि पनि जग्गा जोताहा किसानहरूले मोहीका रूपमा आफूहरूलाई दर्ता गर्न पाएनन् । अहिलेसम्म पनि यो समस्या बाँकी नै छ । भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ मा आठौँ पटक संशोधन भइसकेको छ । तर लामो समयदेखि जमिन जोतखन गर्दै आएका बेदर्तावाल मोही किसानको मोहियानी हकको विषय सम्बोधन हुन सकेको छैन ।

उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग २०५१ ले जमिन जोतिरहेका तर मोहियानी हक नपाएका ४ लाख ५० हजार परिवार रहेको अनुमान गरेको थियो । हालको अवस्थामा सो सङ्ख्या अझ वृद्धि भएको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । आपसी सहमतिमा जग्गामा खेती गर्न लिने/दिने कार्य मौखिकरूपमा मात्र भयो । विभिन्न समयमा मोही कायम गर्नका लागि जारी गरिएका सूचना जोताहा किसानसम्म समयमै पुगेनन् । अथवा कतिपय ठाउँमा किसानले थाहा पाउँछन् कि भनेर जग्गा धनीले नै सूचना लुकाए । यसो हुँदा अधिकांश मोही किसानहरू आफू मोही किसान हुँ भनी सरकारी अभिलेखमा नाम लेखाउनबाट छुटे । र, अहिलेसम्म पनि जमिन जोतखन गर्दै आएको भए पनि बेदर्तावाल मोहीकै रूपमा रहन बाध्य छन् ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययनको मूल उद्देश्य भनेको द्वैध स्वामित्व अन्त गर्ने भनी घोषित गरिएको २०५३ साल पुस पहिलेदेखि जमिन जोतिआएका बेदर्तावाल मोहीहरू तथा त्यसपछि पनि जग्गा धनीसँग मौखिक एवं लिखित सर्तमा जमिन जोत्ने किसानको स्थिति र तिनका सवालहरू पहिचान गरी समाधानको विकल्पहरू पहिल्याउनु रहेको छ । जसअनुसार यस अध्ययनको निम्न २ विशिष्ट उद्देश्य छन् :

- (क) बेदर्तावाल एवं जोताहा मोहीको स्थिति पहिचान गर्ने ।
- (ख) बेदर्तावाल मोहीका सवाल पहिचान गरी समाधानका लागि सम्बन्धित पक्षहरूलाई सुझाव पेश गर्ने ।

१.३ अध्ययन विधि एवं प्रक्रिया

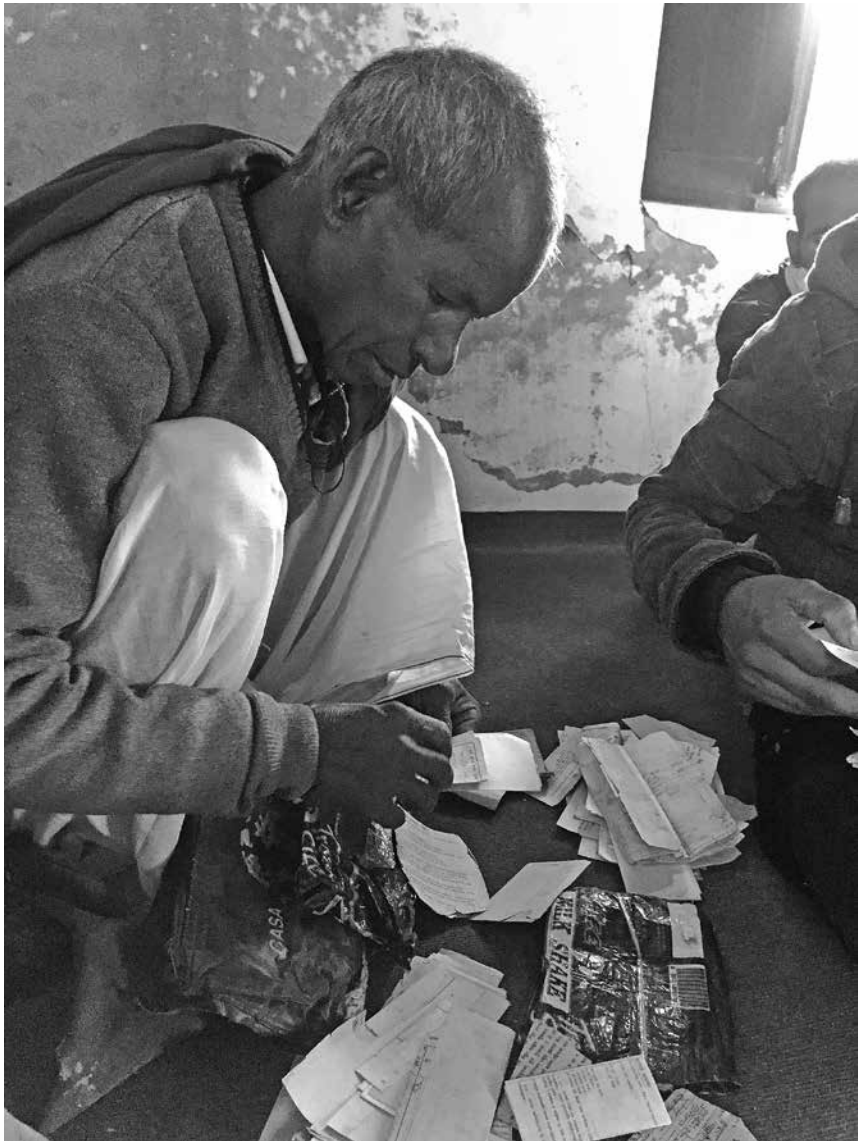
यस अध्ययनका क्रममा देहायबमोजिमका विधि एवम् प्रक्रिया अपनाइएका छन् :

- (क) बेदर्तावाल मोहीको विषयमा उपलब्ध स्रोत सामग्रीहरूको अध्ययन र समीक्षा गरिएको छ ।
- (ख) केही स्थानीय तहबाट बेदर्तावाल मोहीको विवरण सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।
- (ग) बेदर्तावाल मोही किसानसँग व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा भेटी अन्तर्वार्ताहरू गरी सूचना सङ्कलन, मामला (केस) अध्ययन गरिएको छ ।
- (घ) मोहियानी एवं बेदर्तावाल मोही किसानहरूको सम्बन्धका जानकारहरूसँग अन्तर्वार्ताका साथै मस्यौदा प्रतिवेदनमा सानो समूहमा छलफल गरी आएका सुझावलाई प्रतिवेदनमा समेटिएको छ ।

१.४ अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन बेदर्तावाल मोही किसानको सन्दर्भमा केन्द्रित छ । अध्ययन गरिएको सिमित क्षेत्र र त्यहाँबाट सङ्कलित सूचनाहरूलाई विश्लेषण गरी अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरिएको हुँदा यसले सबै ठाउँको बेदर्तावाल मोही किसानहरूको सवाल र समस्यालाई समष्टिगत प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ । विविधतायुक्त परिवेश र वातावरण भएको मुलुक भएको हुँदा ठाउँ

र परिवेशअनुसार बेदर्तावाल मोहीकै पनि प्रकृति फरक हुन सकछन् । तर अध्ययनले खासगरी समग्रतामा नेपालका बेदर्तावाल मोही किसानको समस्याहरू के/कस्ता छन् ? उनीहरूले भोग्नु परिरहेका समस्या के/कस्ता छन् ? र, ती सवालको सम्बोधन के/कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा जानकारी गराउन मद्दत गर्छ ।

एक बेदर्तावाल मोही जग्गाधनीलाई बाली बुझाएको भर्पाई देखाउँदै ।

परिच्छेद - २

२.१ मोहियानी हकको सुरुवात

‘मोहियानी’ भूमि र कृषि उत्पादनसँग जोडिएको व्यवस्था हो । अरूको स्वामित्वमा रहेको जग्गामा आफ्नो श्रम र सिपले खेती गरी उत्पादनको निश्चित हिस्सा (सर्तबमोजिम) जग्गाधनीलाई बुझाउने र बाँकी उत्पादन आफूले उपयोग गर्ने कृषकलाई ‘मोही किसान’ भनिन्छ ।

अरूको जग्गामा आफ्नो श्रमले खेती गरेबापत प्राप्त हुने मोहीको कानुनी अधिकारलाई ‘ मोहियानी हक’ र अरूको जग्गा आफ्नो श्रमले कमाइ गरेबापत सर्तबमोजिम तोकिएको कुत जग्गा धनीलाई बुझाइ बाँकी रहेको उत्पादन कमाउनेले नै उपभोग गर्ने चलनलाई ‘मोहियानी व्यवस्था’ भन्ने गरेको पाइन्छ ।

भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ मा मोही भन्नाले अरू जग्गावालाको जग्गा कुनै सर्तमा कमाउन पाइ सो जग्गामा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको श्रमले खेती गर्ने किसान सम्भन्नुपर्छ भनिएको छ । यस्तै मोहियानी हक भन्नाले अरू कुनै जग्गावालाको जग्गा कुनै सर्तमा कमाइ तोकिएको बाली निजलाई बुझाउने र बाँकी रहेको आफूले उपयोग गर्ने कृषकको कानुनी प्रदत्त अधिकारलाई भनिन्छ ।^१

यो व्यवस्थाले आफ्नो जग्गा नभएर वा कम भएर अरूको जग्गा कमाइ जीविकोपार्जन गर्ने मोही र आफैले खेतीपाती गर्न नसकेर, नचाहेर वा नमिलेर अरूलाई जग्गा कमाउन दिएर जग्गाको सदुपयोगमा सहयोग पुगेको थियो । यसबाट मुख्यतः जग्गा बाँझो रहँदैनथ्यो भने अर्कोतर्फ जग्गा नभएको किसानलाई जग्गामा पहुँच बढाएर केही हदसम्म सामाजिक र आर्थिक न्याय भएको पनि देखिन्छ ।

भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ लागु भएपछि मोहीको लगत लिन सरकारी टोली खटाइएको थियो । त्यसबखत ४ लाख ६९ हजारले मोही प्रमाणपत्र नै प्राप्त गरेका थिए । भूमिसम्बन्धी ऐनको

.....

१ नेपालको मोहियानी तथा हदबन्दी व्यवस्था, पेज १४, पहिलो अनुच्छेद

चौथो संशोधन, २०५३ ले दर्तावाल मोही र जग्गा धनीलाई कमाएको जग्गाको आधा आधा भाग लगाएर बाँडफाँट गरिदिने र भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्ने घोषणा गरेको थियो । त्यतिबेला उपरोक्त करिब ४ लाख ६९ हजार दर्तावाल मोही किसानले आधा जग्गा पाउने सरकारी प्रतिवेदनले देखाएको थियो । त्यसपछि अहिलेसम्म करिब ६३ हजार मोही किसानले मात्र जग्गा बाँडफाँट गरी लिएको विवरण छ । दर्तावाल मोहीमा पनि सबैले आफ्नो ५० प्रतिशत हिस्सा लिन सकेका छैनन् ।

२०४६ को जनआन्दोलनपछि देशमा विकसित प्रजातान्त्रिक वातावरणमा बेदर्तावाल मोहीहरू पनि विस्तार मोहियानी हक दाबी गर्ने प्रक्रियामा थिए । यही कुरा बुझेर हुनुपर्छ, ऐनमा संशोधन गरेर अरूको जमिन जोतिरहेकाले मोहियानी हक दावी गर्नका लागि ६ महिनाको अवधि दिइयो । जसमा जोताहा किसानलाई अप्ठेरो बनाउने हिसावले उक्त ६ महिना अवधिभित्र मोहीको दावी गर्न नियमित कुत बुझाएको भर्पाइका अतिरिक्त मोही र जग्गा धनीबीच कुत कबुलियतनामा भई सम्बन्धित गाउँ विकास समितिको कार्यालयमा दर्ता गराएको हुनुपर्ने प्रावधान थोपरियो । जुन प्रमाण मागिएको थियो, त्यस्तो गर्न भनेर त्यसअघि कहिल्यै सूचित गरिएको वा कानुन एवं नियमावलीमा लेखिएको पनि थिएन ।

२.२ बेदर्तावाल मोही

बेदर्तावाल मोहीको कुनै स्पष्ट परिभाषा कानुनी रूपमा गरिएको भेटिदैन । अध्ययनको क्रममा जोताहा किसान एवं अन्य सरोकारवालाले दिएको सुभावावनुसार अरू जग्गाधनीको जग्गा कुनै सर्तमा कम्तीमा ३ वर्षदेखि लगातार जोतकमोद गर्दै आएका, जग्गा धनी वा उसले कुत नबुझेका अवस्थामा कानुनले तोकेको स्थानीय तहमा कुत बुझाइरहेका तर मोहीको प्रमाणपत्र नपाएका वा जग्गा धनी झेस्ता पुर्जामा मोहीका रूपमा नाम नजनिएको जोताहा किसानलाई बेदर्तावाल मोही मान्नुपर्ने हुन्छ । अरूको जग्गा कमाउने सर्त लिखित वा अलिखित दुवै हुन सक्छ ।

२.३ मोही दर्ता हुन नसक्नाका कारण

कतिपय मोही निरक्षर रहेको, सूचना नपाएको, जग्गा धनीको अगाडि मोही हुँ भन्न नसक्ने अवस्था आदिका कारण ठूलो सङ्ख्याका किसान मोही हक पाउनबाट वञ्चित भए ।^१

कानुनीरूपमा मोहियानी हक सुरक्षित नगरी द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गरिनु समस्या रहीरहनुको मुख्य कारण हो । जोताहा किसानले मोही दर्ता गर्न नसक्नुका अन्य कारण निम्न छन् :

.....

२ वैज्ञानिक भूमि सुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग, २०६६ को प्रतिवेदन, पेज ४१

- (क) वि.सं. २०२१ देखि २०२५ सम्म मोहीलाई प्रमाणपत्र दिने कार्य अभियानकै रूपमा भएको थियो । तर त्यसपछि रोकियो । तत्कालीन समयमा पनि मोही दर्ता गर्ने, अस्थायी निस्सा दिने टोलीलाई प्रभावित पारेर आफ्नै परिवारका सदस्य तथा आफन्तको नाम मोहीको रूपमा लेखाए । वास्तविक जोताहा किसानलाई भने छुटाइयो । त्यसपछि पञ्चायतकालभर बेदर्तावाल मोहीले खुलेर मोही हक दाबी गर्न सकेनन् ।
- (ख) भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को चौथो संशोधन लागु भएको मितिले ६ महिनाभित्र बेदर्तावाल मोहीले मोहियानी कायमका लागि निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरियो । तर त्यससम्बन्धी सूचनाहरू नै वास्तविक जोताहा किसानसमक्ष पुगेन । जानकारी पाएकाले पनि आवश्यक कागजात जुटाउन सकेनन् । ऐन आउनुपहिलेकै मितिमा जग्गा धनी र जोताहाबीच कुत कवुलियत गरी गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा दर्ता भएको हुनुपर्ने भनियो । यस्तो कसैले गरेका थिएनन् ।
- (ग) भूमि सुधार कार्यालय मोहीको हक संरक्षणका लागि स्थापना गरिएका थिए । भूमि सुधार अधिकारीले सुरुका केही वर्ष मोहीको हितमा काम पनि गरे । जब यस सवालमा राजनीतिक प्रतिबद्धता कमजोर हुँदै गयो, क्रमशः भूमि सुधार अधिकारी पनि मोहीको हितमा दृढ हुन सकेनन् । लगभग २०२५ सालपछाडिबाट नयाँ मोही दर्ता भएनन् । थोरै मात्र दर्ता हुन सके ।
- (घ) भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ लाई पटक पटक संशोधन गरी हालैको आठौँ संशोधनसम्म आउँदा मोही कायम र दोहोरो स्वामित्व अन्त्यका सवालमा जोड दिएको देखिन्छ । तर बेदर्तावाल मोहीको हकमा कुनै व्यवस्था गरिएको छैन ।
- (ङ) जोताहा किसानले नियमितरूपमा कुत बुझाउँदै आएका भए पनि भर्पाइ लिएका थिएनन् । भर्पाइ मागे जग्गा धनीले जग्गा जोत्नबाट निकालिदिन्थ्यो । भर्पाइ नै नभएपछि चौथो संशोधन पहिले पनि मोही दर्ता गराउन सक्ने स्थिति भएन ।
- (च) आफ्नो जमिन नभएका वा थोरै भएकाले अरु जग्गाधनीको जग्गा कमाउने र आफूले खेती गर्न नसक्ने अवस्थामा अरूलाई खेती गर्न दिने चलन कानुनमा द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्दैमा रोकिदैन थियो । उक्त चलन रोकिनु जरुरी पनि थिएन । मोहियानी हकको अन्त्यपछि जग्गा कमाउन दिने र लिने कार्यलाई कसरी व्यवस्थित गर्ने भनेर ध्यान पुगेन, वेदर्तावाल मोहीहरू भन असुरक्षित बने ।

२.४ मोहीको स्थिति

कानुनीरूपमा २०५३ पुसदेखि नै मोहियानी कायम हुन सक्ने व्यवस्था नभए पनि अहिले पनि जमिनको स्वामित्व भएकालाई भूमि प्रयोग गर्न दिँदा मोहियानी हक लाग्छ र मोहीलाई हिस्सा दिनुपर्छ भन्ने डर अभै रहेको देखिन्छ । यसो हुँदा ग्रामीण तहमा भूमि अरूलाई खेती गर्न दिनु

भन्दा बाँझै राख्ने, रुख लगाउने वा कुनै तरिकाले ओगटिराख्ने चलन बढ्दै गएको छ । यसले गरिब घरपरिवारको खाद्य असुरक्षा बढाईरहेको छ ।

बेदरतावाल मोहीको विषयमा बाँके, दाङ, सुनसरी र मोरङका एक एक स्थानीय तहमा अध्ययन गरिएको थियो । उपलब्ध सूचनाको सारलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका - १

बेदरतावाल मोही विवरण

सूचक	बैजनाथ गा.पा.	राप्ती गा.पा.	इनरुवा न.पा.	सुन्दर हरैचा न.पा.	जम्मा	%
बेदरतावाल मोही परिवार	६२	१९	१०	४०	१३१	१००
बेदरतावाल मोही परिवार सदस्य सङ्ख्या (जम्मा)	४६४	१६०	७१	२७९	९७४	
महिला	२२६	७३	३७	१४३	४७९	
पुरुष	२३८	८७	३४	१३६	४९५	
आफ्नो जग्गाको क्षेत्रफल (जम्मा हे.)	१९.२२	७.२२	१.३	६.३२	३४.०६	
खेत	१७.२१	७.०४	१.३	५.६१	३१.१६	
बारी	२.०१	०.१८	०	०.७१	२.९	
जग्गा कमाएको वर्ष						
३०	२	१	०	०	३	२.२९
४०	७	५	०	१०	२२	१६.७९
५०	१९	८	१०	२६	६३	४८.०९
६०	१५	५	०	४	२४	१८.३२
७० वर्ष भन्दा माथि	१९	०	०	०	१९	१४.५०
अरूको जग्गा कमाएको क्षेत्रफल (हे.)	८५.०१	१२.४१	९.३८	४०.८४	१४७.६	१००
खेत	८३.२	११.४१	९.३८	४०.३	१४४.२९	९७.७५
बारी	१.८१	१	०	०.५४	३.३५	२.२६
जग्गा कमाउनका लागि गरिएको सर्त						
कुत तिर्ने गरी	२	१	१०	१६	२९	२२.१३

अधिया दिने गरी	६०	१८	०	२४	१०२	७७.८६
जोताहासँग भएको कागजात						
अस्थायी निस्सा	९	५	०	०	१४	१०.६८
कबुलियतनामा	०	०	१०	१	११	८.३९
भर्पाइ	०	५	०	१	६	४.५८
केही नभएको	५३	९	०	३८	१००	७६.३३

स्रोत : मोहियानी अवस्था फिल्ड अध्ययन, २०७८

अध्ययन गरिएको ४ स्थानीय तहमा १३१ परिवार बेदरतावाल मोही छन् । उनीहरूको आफ्नै जमिन ३४ हेक्टर छ भने १४७ हेक्टर अरूको जग्गा जोत्दै आएका छन् । सबै मोही किसान परिवारले ३० वर्षभन्दा पहिलदेखि अर्थात नयाँ मोही कायम नहुने गरी कानुनी व्यवस्था गरिएको २०५३ साल भन्दा अघिदेखि नै जग्गा कमाउँदै आएका देखिन्छ ।

७७.८६ प्रतिशत मोही किसानले जग्गा धनीलाई उब्जनीको आधा हिस्सा अर्थात अधिया दिने सर्तनामामा जग्गा कमाउँदै आएको देखिन्छ । २२.१३ प्रतिशत किसानले कुत तिर्ने गरी जग्गा जोतेको देखिन्छ । जग्गा वर्षौंदेखि जोतभोग गर्दै आएको भए पनि ७६.३३ प्रतिशत मोही किसानसँग कुनै पनि प्रमाण छैन ।

तालिका - २

मोही हकबारे जानकारी

सूचक	बैजनाथ गा.पा.	राप्ती गा.पा.	इनरूवा न.पा.	सुन्दर हरैचा न.पा.	जम्मा	
मोही हकबारे थाहा पाउने परिवार	१०	९	७	९	३५	२६.७१
मोही हकबारे थाहा नपाउने परिवार	५२	१०	३	३१	९६	७३.२८
जम्मा	६२	१९	१०	४०	१३१	१००

स्रोत : मोहियानी अवस्था अध्ययन, २०७८

७३.२८% प्रतिशत जोताहा किसानले आफूहरूलाई मोही हक पाइनेबारे जानकारी नपाएको बताए। यस्तै २६.७१% ले चाहिँ आफूहरूलाई मोही हक बारे थाहा भएको बताएका छन्।

चित्र १ : मोही हकबारे जानकारी

तालिका - ३

मोही दर्ता नहुनुको कारण

मोही दर्ता नहुनुको कारण	परिवार	%
तल्लिङ (जग्गा धनी) ले नचाहेर	३९	२९.७७
सरकारी कार्यालयको ढिलासुस्ती	३०	२२.९०
आफैले गर्दा	३२	२४.४२
तल्लिङ गाउँ/देशबाहिर भएर	१	१.०४
सरकारले मोहियानी हकका लागि निवेदन दिन रोकेको	२९	२२.१३
जम्मा	१३१	१००

स्रोत : मोहियानी अवस्था अध्ययन, २०७८

मोही हक कायम हुन नसक्नुको कारणबारे पनि अध्ययन क्षेत्रबाट विवरण लिइएको छ। २९.७७% किसानले जग्गा धनीले नचाहेका कारण मोही हक दर्ता हुन नसकेको बताएका छन्। २२.९०% किसानले सरकारी कार्यालयको ढिलासुस्तीको कारण, ५५.०२ प्रतिशतले आफैले जानकारी नपाएर मोही हक कायम हुन नसकेको बताएका छन्। १.०४% किसानले जग्गा धनी गाउँमा नबस्ने, विदेश तथा गाउँबाहिर बस्ने गरेका कारण मोहियानी हक कायम गर्न नसकेको जानकारी दिएका थिए। २२.१३ प्रतिशतले भने निवेदन दिन खोज्दा सरकारले समय नभएको भनेर रोकेका कारण बेदर्तावाल हुनुपरेको बताएका छन्।

तालिका - ४

खाद्य उपभोगको स्थिति

उपभोगको स्थिति (महिनामा)	बैजनाथ गा.पा.	राप्ती गा.पा.	इनरूवा न.पा.	सुन्दर हरैचा न.पा.	जम्मा	प्रतिशत
०-३	४	४	१	१	१०	७.६३
४-६	१३	५	२	१	२१	१६.०३
७-९	४०	६	२	३	५१	३८.९३
१०-१२	५	४	५	३५	४९	३७.४
जम्मा	६२	१९	१०	४०	१३१	१००

स्रोत : मोहियानी अवस्था अध्ययन, २०७८

माथिको तालिकामा बेदरतावाल मोही किसान परिवारको खाद्य उपभोगको स्थिति के/कस्तो छ भनेर उल्लेख गरिएको छ। आफूले गरेको खेती र त्यसबाट उत्पादन भएको अनाजको उपभोग स्थिति यस तालिकाले प्रष्ट पार्छ। तालिकाअनुसार १० देखि १२ महिना अर्थात वर्षभर आफ्नो उत्पादनले खान पुग्ने परिवार ३७.४% छन्। ७ देखि ९ महिना खान पुग्ने परिवार सङ्ख्या ३८.९३% छन्। ४ देखि ६ महिना खान पुग्ने परिवार सङ्ख्या १६.०३% छन्। यस्तै आफ्नै उत्पादनले ३ महिना भन्दा कम खान पुग्ने परिवार सङ्ख्या ७.६३% छन्।

तालिका - ५

सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको बेदरतावाल मोही किसानको विवरण

क्र.सं.	स्थानीय तहको नाम	जम्मा परिवार सङ्ख्या	बेदरतावाल मोहीको सङ्ख्या	प्रतिशत
१	हेलम्बु गाउँपालिका	४२०३	७४१	१७.६३
२	पाँचपोखरी थाङपाल गाउँपालिका	७८०३	३२१	४.११
३	मेलम्ची नगरपालिका	९९९२	८१२	८.१३
४	इन्द्रावती गाउँपालिका	७२२४	५४०	७.४८
५	बलेफी गाउँपालिका	४४२९	२४४	५.५१
६	त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका	१४४६	१३४	९.२७
७	बाह्रबीसे गाउँपालिका	७६६०	२४७	३.२२
८	भोटेकोसी गाउँपालिका		-	०
९	लिशङ्खु गाउँपालिका	३६८०	२८९	७.८५
१०	सुनकोसी गाउँपालिका	४१३१	१११	२.६९

११	जुगल गाउँपालिका	५१७२	३५३	६.८३
१२	चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिका	१०२६९	६३१	६.१४
	जम्मा	६६००९	४४२३	६.७०

स्रोत : २०६८ चैतमा जिल्ला भूमि अधिकार मञ्च सिन्धुपाल्चोकले सङ्कलन गरेको विवरण। स्थानीय तहअनुसारको घरधुरी संख्या पालिकाको वेबसाइटबाट लिइएको हो।

सिन्धुपाल्चोकको १२ मध्ये ११ स्थानीय तहमा मोही किसानहरू वर्षौंदेखि जमिन जोतखन गर्दै आइरहेका छन् तर उनीहरू मोहीका रूपमा दर्ता हुन सकेका छैनन्। यसले उनीहरूलाई जोतिरहेको जमिनमा स्वामित्व कायम हुनबाट वञ्चित गराइराखेको छ।

२.५ केही सान्दर्भिक मामला अध्ययन

कुत कसलाई बुझाउने ?

दाङको राप्ती गाउँपालिका वडा नं. ६ भगवानपुर बस्ने (४९ वर्ष) कनैयालाल चौधरी बेदर्तावाला मोही किसान हुन्। उनको १२ जनाको परिवारको जीविकोपार्जन खेती किसानी र मजदूरीबाट चल्ने गरेको छ।

वि.सं. २०५१ सालअघिदेखि नै मोहीका रूपमा खेती गर्दै आएको भए पनि हालसम्म उनीसँग मोही किसानको कानुनी प्रमाण छैन। '६ कठ्ठा जग्गामा खेती गर्दै आएको छु। पहिलेको जग्गा धनी नजर

महमद थिए। जग्गा धनी फेरिए। उनले २०५६ सालमा फणाधर अधिकारीलाई बेचिदिएछन्'- कनैयाले सुनाए।

उनि भन्छन् - 'जग्गा जोतभोग गर्न थालेको १४/१५ वर्षसम्म त जग्गा धनीलाई कुत बुझाएँ। पछि फणाधरको मृत्यु भयो। श्रीमती अन्तै गइन्। छोराहरू काठमाडौँतिर छन्। उनको भाइलाई चिनेको थिएँ। बाली लिन मानेनन्। त्यही भएर सबै उत्पादन आफैँ उपयोग गरेको छु', जोतभोग गरेको वर्षौँ भयो। धेरै माया लाग्छ। किन्न सकिँदैन। आफ्नै भए सरकारलाई तिरो तिरेर बस्नु हुन्थ्यो तर पाइएन।

कनैयालालका बुबा सत्यनारायण चौधरी मुक्त कर्मैया थिए। आफ्नो नाममा जग्गा जमिन कहाँ

कतै थिएन । २०५८ सालमा २ कठ्ठा ३ धुर जग्गाको जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा पाएका थिए तर अस्थायी रहेछ ।

कनैयालाल र श्रीमती कमलावती चौधरी मिलेर खुद्रा पसल थापेका छन् । कमलावती भनिन्छन्- परिवार ठूलो छ । आफूने खेतीको उपजले मात्र खान/लाउन मुस्किल हुन्छ ।

६० वर्ष जमिन जोतेर पनि बेदर्तावाल

ओखलढुङ्गाको मोलुङ गाउँपालिका-४ मा १७ परिवार बेदर्तावाल मोही छन् । उनीहरूले २०१९ सालदेखि घले परिवारको ८७ रोपनी जग्गा कमाइरहेका छन् । उनीहरूसँग बाली बुझाएको भर्पाइ पनि छ । तर जग्गा धनीले मोही हक दिन भने मानेका छैनन् । ती किसान भन्छन्- मोही हक माग्दा, मन लागे कमाउनु नलागे त्यत्तिकै छोडिदिनु भन्छन् ।

जग्गा धनीहरू गाउँ नफर्केको धेरै भयो । शायद तिनका नाति/नातिनालाई जग्गा कहाँ छ भन्ने पनि थाहा छैन । जोताहा किसानले तोकिदिएको प्रतिनिधि ताराबहादुर विष्टलाई कुत बुझाउँदै आएका छन् । रोपनीको एक हजार बुझाउनुपर्छ । तर उनले कुत लिएबापतको भर्पाइ दिँदैनन् ।

किसान भन्छन्- भर्पाइ दिनु भन्दा पछि दिउँला भन्छन् तर त्यस्तो पछि कहिल्यै आएन । अन्यत्र जग्गा छैन । बाबु/बाजेको पालादेखि जोतभोग गर्दै आइयो तर मोहियानी हकसमेत पाइएन । पैसा तिरेर किन्न सकिने अवस्था छैन ।

‘नयाँ मोही कायम हुने कानून छैन रे । अदालतमा मुद्दा हालै भने प्रमाण छैनन् । मुद्दा लड्दा त्यसै पैसा खर्च हुन्छ । कहाँबाट ल्याउने ? जनप्रतिनिधिहरूले न्याय दिलाए हुन्थ्यो’- पीडित किसानको अपेक्षा छ ।

पाल्चोकका बेदर्तावाल

बुद्ध घले सिन्धुपाल्चोकको हेलम्बु गाउँपालिका वडा नं. ३ पाल्चोकमा बस्छन् । परिवारमा ९ जना छन् । खेतीपातीबाहेक आम्रदानी छैन । बुद्धले २०२१ सालदेखि नै स्थानीय जग्गाधनी कान्छा लामाको ९ रोपनी टारी खेतमा खेती गर्दै आएका छन् ।

बुद्ध जस्तै पाल्चोकमा ६२ परिवार बेदर्तावाल मोही छन् । अरूको जमिनमा खेती गर्छन् । खेतीले जीविका धान्न नपुग्नेहरू ज्याला मजदूरी पनि गर्छन् । घले भन्छन्- वर्षभर खेती गर्‍यो, भकारी साहूको भरिन्छ । कुत बुझाएको भर्पाइ पनि दिँदैनन् । किसानको मर्का कसले बुझ्ने ? पीडा धेरै छ । उनी भन्छन्- कहिलेकाहीँ त अन्न उत्पादन भएन भने ऋण गरेर भए पनि

जग्गाधनीलाई चाहिँ बुझाउनुपर्ने बाध्यता पनि आइपुग्यो । मोही हक दिलाइदिएन भने त हामी भूमिहीन नै हुन्छौं ।

बेदार्तावाल किसानलाई जोतभोग प्रमाणपत्र

जिल्ला भूमि अधिकार मञ्च, सिन्धुपाल्चोकले २०६८ सालदेखि बेदार्तावाल मोही किसानलाई जोतभोग प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने अभियान सुरु गरेको थियो । ४ हजार भन्दा बढी बेदार्तावाल मोही किसानले स्थानीय तहबाट जोतभोगको प्रमाणपत्र लिएका छन् ।

पुस्तौंदेखि जग्गा कमाइरहेका मोहीले आफूसँग भएको प्रमाण-भर्पाइ, सरजमिन मुचुल्कासहित स्थानीय तहमा निवेदन पेस गरेपछि छानविनपश्चात जोतभोगको प्रमाणपत्र किसानहरूलाई उपलब्ध गराएको हो । स्थानीय निकायले यसरी उपलब्ध गराएको जोतभोगको प्रमाणपत्र जग्गा दर्ताका लागि प्रमाण बन्ने जोताहा किसानलाई लागेको छ ।

बेदार्तावाल मोहीको प्रमाण सङ्कलन र जोतभोगको प्रमाण वितरण गर्ने काम राजनीतिक दलका साथै गाविस सचिवको रोहवरमा नै गरिएको हुँदा मोही बेदखली पनि घटेको थियो ।

सिन्धुपाल्चोक दुवाचौरका बेदार्तावाल मोही जोतभोगको प्रमाण माग गर्दै ।

हेलम्बु गाविस वडा नं. ८ मा लाक्पा लामा बेदखली हुँदा त्यही जोतभोगको प्रमाणले गर्दा बेचिएको जग्गाको पनि मोही हक प्राप्त गरेका थिए । त्यसैगरी बाँसखर्क गाविसका कृष्णबहादुर कामी, फुर्पासाँबो दोडलाई जग्गा धनीले बेदखली गर्न खोज्दा भगडा भएपछि प्रहरीमा मुद्दा परेको र प्रहरी चौकी मेलम्चीमा पनि जोतभोगको प्रमाणकै आधारमा छुटेका थिए ।

घडेरी माग्दा पनि पाइन

भोजपुर नगरपालिका वडा नं. ३, भोजपुरका रमेश श्रेष्ठ बाबुको पालादेखि अरूको जग्गामा जोतभोग गर्दै आएको र त्यसैबाट जीविका धान्दै आएका छन् । उनि भन्छन् - '२०५० सालदेखि जमिन जोत्दै आयौं, आफ्नो जग्गा नभएर घडेरी त दिनसू न भन्दा पनि दिएनन् । त्यही खेत हुँदै अहिले सडक आयो । सडकछेउमा घर बनाउन मन लागेर घडेरी खोज्दा हुँदैन भने । जग्गा धनी हरिप्रसाद श्रेष्ठ बितेर गए । छोराहरू काठमाडौँमा बस्छन् । पहिले कुतका रूपमा धान बुझाइन्थ्यो । अहिले नगद बुझाउनुपर्छ । कुत बुझाएको पनि रसिद छैन । वडा कार्यालय, गाउँपालिका र जिल्ला समन्वय समितिको कार्यालयमा पुगी जनप्रतिनिधिहरूसँग मोही हक दिलाइदिन अनुरोध गरेको तर अहिले कानूनमै नभएको विषयमा सहयोग गर्न सकिँदैन भन्ने जवाफ आयो ।'

शहरीकरणको चपेटामा जोताहा किसान

सुर्खेतको वीरेन्द्रनगरस्थित इटौरा थारू समुदाय बाहुल्य गाउँ हो । यहाँ प्रशस्त खेती हुन्छ तर थारू परिवारको घरघडेरी र तरकारी खेतीका लागि पुग्ने बाहेक आफ्नो जमिन थोरै हुँदा उनीहरू अरूको जमिन जोतेर जीविका चलाउन बाध्य छन् । मोहियानी हकको आशमा रहेका उनीहरू त्यही कमाइरहेको जमिनसमेत छाड्नुपर्ने अवस्थामा पुगेका छन् । वीरेन्द्रनगर प्रदेश राजधानी भएपछि त भन्नु शहरीकरण तीव्र भएको छ । यसो हुँदा शहरी क्षेत्र आसपासका खेतीयोग्य जग्गा घडेरीका रूपमा बिक्री हुन थालेको छ । यसरी जमिन बिक्री हुन थालेपछि जग्गा धनीहरू आफ्नो जग्गासम्म बाटो पुऱ्याउने र जग्गा बेच्ने कार्यमा लागेका छन् ।

जमिन छाड्न नचाहने वा हक दाबी गर्ने जोताहाबाट जमिन छुटाएर अरूलाई नै दिन थालिएको छ । बेदतीवाला मोहीहरू, जो पुस्तौँदेखि अरूको जग्गा जोत्दै आएका छन्, उनीहरूलाई मोही अधिकार दिलाउन सरकारले नीति ल्याउन सकेन । जग्गा धनीहरूले धमाधम मोहीहरूले जोत्दै आएको जग्गा घडेरीका लागि प्लटिङ गरी बिक्री गर्न थालेका छन् । यसबाट मोही किसानहरूमाथि अन्याय भएको छ । भूउपयोग ऐन कार्यान्वयन हुन सके यो क्रम केही रोकिन सक्थ्यो तर यसबारेमा पनि ध्यान पुग्न सकेको छैन ।

ससुरा वेदुराम थारू ७३ वर्षका भए । आफ्नै जग्गा ३ कठ्ठा जति छ । लछिराम सिजालीको १७ कठ्ठा र वीरभद्र भारतीको १८ कठ्ठा जमिन २०३९ सालदेखि कमाइरहेका छौं । २०३९ सालदेखि कमाउन थालेको उक्त जग्गामा मसुरो र धान लगाइन्छ । फलेको धान आधा आधा हो । धान घरमा नै पुऱ्याइदिनुपर्छ । भर्पाइ दिँदैनन् । ससुराको मृत्युपछि जग्गा कमाउन नदिने रे भन्ने सुनेको छु ।

- सुमन चौधरी

मेरो जन्म इटौरामा नै भएको हो । ५ कठ्ठा ऐलानी जग्गा मात्र छ । हल गोरु पनि छ । ४ जनाको जग्गा कमाएको छु । केही जग्गा ४ वर्ष र केही जग्गा २२ वर्षदेखि कमाएको हो । दुवैको मोही हक पाउन सकेको छैन ।

- क्षेत्रबहादुर थारू (७२)

मेरो परिवारको बाजेको पालादेखि नै आफ्नो निजी जग्गा छैन । जीविकोपार्जनका लागि १५ कठ्ठा जग्गा १४ वर्षदेखि कमाउँदै आएका छौं । पहिले अरूको कमाएको थियो तर बीचमा छुटाए । जग्गाको बाली बुझाएबापत कुनै कागजात दिएका छैनन् ।

- मनीषा चौधरी (३५)

मेरो परिवारले एकेन्द्र रिजालको १५ कठ्ठा, काशिराम गौतमको १८ कठ्ठा र ताके भारतीको ७ कठ्ठा जग्गा कमाउँदै आएका छौं । यसरी कमाउन थालेको कम्तीमा ३० वर्ष भयो । त्यसमध्येको एक कित्ता २०७८ सालमा खोसेर दैलेखको पहाडलाई कमाउन दिएका छन् । २७ वर्ष कमाएको खेत खोसियो । यहाँ थारूलाई पेलने चलन छ । जग्गा व्यापारीले कमाउने जग्गामा आँखा गाडेका छन् । यहाँको जग्गा शहरी क्षेत्रको विस्तारसँगै सुखामा परिणत हुँदैछ । जोताहाहरू निकालिँदैछन् ।

- मीना चौधरी

परिच्छेद - ३

३.१ कानुनी व्यवस्था

भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ (२०७६ माघसम्म) ८ पटक संशोधन भइसकेको छ। ऐनको प्रस्तावनामा कृषियोग्य भूमिको न्यायोचित वितरण र कृषिसम्बन्धी आवश्यक ज्ञान र साधन सुलभ गराइ भूमिमा आश्रित किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन भनिएको छ। तर आफू र आफ्नो परिवारको भरणपोषण जीवन यापनका लागि आवश्यक जमिन नहुँदा अर्काको स्वामित्वको जमिन जोत्न बाध्य अधिकांश किसान बेदरतावाल मोहीको हैसियतमा रही भूमि सम्बन्धबाट बेदखल हुने स्थितिमा छन्।

भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौँ संशोधनमा दफा ५२ ग. को व्यवस्था थप गरी अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने उल्लेख छ। उक्त दफामा प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ऐलानी वा अन्य सरकारी जग्गा वा अभिलेखमा वन क्षेत्र जनिएको भए तापनि आवादीमा परिणत भएको जग्गामा कम्तीमा १० वर्षअघिदेखि आवाद कमोद गरिआएका अव्यवस्थित बसोबासीलाई एक पटकका लागि नेपाल सरकारले निजहरूले आवाद कमोद गर्दै आएको स्थानमा नै जग्गा उपलब्ध गराउने भनिएको छ। १० पुस्ताँदेखि अरुको जग्गा जोतखन गर्दै आएका किसानलाई चाहिँ मोहियानीलगायत कुनै हक दिने सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था गरेको छैन।

बेदरतावाल मोही किसानको समस्या समाधानको मुद्दा जटिल बन्दै गएको छ। २०५१ सालमा गठित उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग, २०६५ सालमा गठित उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग र २०६६ सालको वैज्ञानिक भूमि सुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगका प्रतिवेदनहरूले बेदरतावाल मोही किसान, साना किसानलगायतको समग्र भूमि सुधारका लागि उच्च प्राथमिकताका साथ सिफारिस गरेको थियो। यद्यपि ती प्रतिवेदन कार्यान्वयन हुन नसक्दा मोही किसानका समस्या पनि बाँकी छन्।

उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग, २०५१	उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग, २०६५	वैज्ञानिक भूमि सुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग, २०६६	समीक्षात्मक टिप्पणी
<p>निश्चित अवधि (१ वर्षदेखि २ वर्षभित्र) मा एउटा जग्गामा सबै प्रकारका हक एकै व्यक्तिको कायम गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । जसका लागि क. जग्गा नै बाँडफाँट गर्ने । ख. आपसी समझदारीअनुसार कारोबारबाट सबै जग्गामा एकै व्यक्तिको कृषि स्वामित्व प्रदान गर्ने । ग. आफ्नो हिस्सामा पर्ने जग्गा अरूलाई बिक्री गर्न सक्ने ।</p> <p>अरूको जग्गा निश्चित सर्तमा तोकिएको अवधिदेखि लगातार जोतिरहेका तर मोहियानी हक पाउन नसकेकाहरूको सम्बन्धमा भने प्रत्येक जिल्लामा तोकिएको आयोग वा अधिकारी वा समितिबाट गाउँ-गाउँमा टोली पठाइ वास्तविक कुरा बुझी छानबिन गरी खास जग्गा जोत्ने व्यक्तिलाई मोहियानी हक दिइनुपर्छ ।</p>	<p>दर्तावाल मोहीलाई दुईतिहाइ जमिनमा मोहियानी हक दिलाइनुपर्ने । बेदर्तावाल मोहीका हकमा कमाइरहेका जग्गा हदबन्दीका सीमासम्म भए चौखण्डी (१/४) र त्योभन्दा माथि आधा (५० प्रतिशत) हुने ।</p> <p>दर्तावाल बेदखल मोहीले भूमि (फिल्ड) अदालतमार्फत आफूले जोतेको जमिनमा मोहियानी हक वा जग्गा बिक्री गरिसकेको अवस्थामा उल्लिखित हकका हिस्सालाई आधार मानेर ५० प्रतिशत क्षतिपूर्ति दाबी गर्न सक्ने ।</p> <p>बेदर्तावाल बेदखल मोहीका दाबी फिल्ड सरजमिनबाट प्रमाणित भएमा जोतेको जमिन हदबन्दीका सीमासम्म भए चौखण्डी (१/४) र त्याभन्दा माथि आधा (५० प्रतिशत) हुने ।</p>	<p>दर्तावाला मोहीले कमाइआएको जग्गामा आधा जग्गाको स्वामित्व पाउने व्यवस्था गर्ने ।</p> <p>बेदर्तावाल सबैखाले मोहीले दर्तावालसरह हक पाउने ।</p> <p>२०५३ सालदेखि सशस्त्र द्वन्द्वको कारणबाट जग्गा धनी विस्थापित भई खेती गर्न नसकी अरूलाई कमाउन दिएको जग्गाको हकमा मोही नलाम्ने व्यवस्था गर्ने ।</p> <p>जग्गा धनीले वित्तीय संस्थामा धितो राखेको जग्गामा मोही कायम भएको वा धितो राखेको बखतपछि मोही कायम भएमा पनि मोहीले आधा हिस्सा पाउने व्यवस्था गर्ने ।</p>	<p>तीनवटै आयोगले छुटेका मोहीलाई एकपटकका लागि लगत लिइ मोहियानी हक दिने भन्ने सुझाव दिएको भए पनि यो सुझाव कार्यान्वयन भएको छैन । साथै दर्तावाल मोहीको जग्गा बाँडफाँट कार्यका लागि फिल्डमा नै गई अभियानकै रूपमा जमिन बाँडफाँट गर्न भनिएको भए पनि यो विषय कानुनी हिसाबले सम्बोधन भएर पनि कार्यान्वयन भएको छैन । मोही हदबन्दीको सीमा हटाउने, बैङ्कमा धितो राखेको भए पनि मोहीको हिस्सा दिन नरोकिने लगायतका विषय भने सम्बोधन भइसकेको छ ।</p> <p>(आंशिक सम्बोधन)</p>

मोही जागरण यात्रा, २००४ को क्रममा सिन्धुपाल्चोक हेलम्बुमा किसानहरूसँग छलफल गर्दै ।

केही कानुनी आधार देहायअनुसार उल्लेख गरिएको छ :

- (क) नेपालको संविधान, २०७२ ले धारा (५१) को (ड) मा कृषि र भूमि सुधारका नीतिहरूमध्ये (१) भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमि सुधार गर्ने र (२) अनुपस्थित भूस्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्दै जग्गाको चक्लाबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- (ख) भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ३० मा जग्गा, जग्गावाला र मोहीको लगत खडा गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । (१) जग्गा, जग्गावाला र मोहीको लगत लिने र मोहीहरूलाई मोहियानी हकको प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ । यसका लागि उपदफा (१) मा सो कार्यका लागि नेपाल सरकारले तोकेको अधिकारीले प्रमाणपत्र दिन पाउने व्यवस्था तोकेको छ ।
- (ग) ऐनको दफा ३१ मा मोहियानी हकको प्राप्त वा तेरो/मेरोसम्बन्धी मुद्दाको बुँदा छ र सो बुँदामा मोहियानी प्राप्त र मोहियानी हकको तेरो/मेरोसम्बन्धी पर्न आएको भगडाको निर्णय गर्न तोकिएको अधिकारीलाई अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ । (२) मा १५ दिनभित्र निर्णय दिनुपर्ने विषय तोकिएको छ ।
- (घ) ऐनको चौथो संशोधन, २०५३ अनुसार, (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको

भए पनि यो ऐन प्रारम्भ भएपछि दफा २६ को उपदफा (१) बमोजिम मोहियानी हक प्राप्त हुनेमा बाहेक कसैले कुनै जग्गावालाको जग्गा कुनै सर्तमा कमाएबापत त्यस्तो व्यक्तिलाई सो जग्गाको मोहियानी हक प्राप्त हुने छैन ।

सो मिति भन्दा पछि कमाइ गर्ने वा जोतभोग गर्ने किसानको जग्गावालाको जग्गामा मोहियानी हक प्राप्त नहुने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त संशोधित ऐनका कारण अहिले पनि धेरै मोही किसान आफ्नो मोही हक दर्ता गराउनबाट वञ्चित छन् ।

३.२ बेदर्तावाल मोहीका सवाल

- (ग) बेदर्तावाल मोहीका रूपमा जग्गा जोतभोग गर्दै आएका किसानले खेती गरिरहेका छन्, कतिपय जग्गा धनीलाई कुत तिरिरहेका छन् । कतिपय ठाउँमा मोही र जग्गा धनीबीच भेटघाट र सम्वाद, देखभेट पनि नभएको कारण कुत पनि तिर्न पाएका छैनन् ।
- (घ) मोहीका रूपमा जग्गा जोतभोग गर्दै आएका किसानहरूसँग कुनै पनि कानुनी प्रमाणहरू/कागजातहरू छैन । कुत तिरेको भए पनि भर्पाइ पनि दिएका छैनन् । त्यसो हुँदा प्रमाणहरू जुटाउन समस्या छ ।
- (ङ) पुराना जग्गा धनीहरू नभएका र नयाँ जग्गा धनीहरू भएको ठाउँमा किसानहरूलाई जबर्जस्ती बेदखली गर्नका लागि दबाब दिने, विभिन्न प्रलोभन एवं धाकधम्की देखाउने जस्ता कार्य भइरहेका छन् ।
- (च) कतिपय मोही किसानको घरबाससमेत जग्गा धनीको जग्गामा नै भएको अवस्था छ ।
- (छ) बेदर्तावाल मोही किसानले सङ्गठित अभियान र आन्दोलन गर्न सकेका छैनन् । राजनीतिक दलबाट विभिन्न समयमा समस्या समाधान गरिदिने आश्वासन पाएका छन् तर समस्या सुल्भन सकेको छैन ।

बेदर्तावाल मोही र अधिया/बटैया गर्ने किसानको विषयमा ऐन केही बोलेको छैन । हरेक बालीको उत्पादनको आधा बुझाउनुपर्ने अवस्थामा मोही, अधिया वा बटैयामा जमिन जोत्ने किसानलाई उत्साह प्रदान गरेको पाइएन । कृषिमा आधा उत्पादन जग्गाको भाडाबापत बुझाउन पर्नु पटकै व्यावहारिक छैन । यस्तो अवस्थामा पनि किसानहरू बाध्य भएर खेती गरिरहेका छन् । त्यसैले कृषिमा जति नै लगानी गरे पनि उत्पादन बढ्न सक्दैन । अहिलेको उत्पादन बाँडफाँटको प्रतिशतलाई प्राविधिक अध्ययनका आधारमा कम गर्न आवश्यक छ । अन्य धेरै देशको अनुभवमा उत्पादको बढीमा १५ प्रतिशत जग्गाको भाडाको रूपमा तोकिने गरिएको छ । कृषियोग्य जमिन भएका तर आफैँ खेती नगर्ने परिवारको जमिनको विषयमा पनि ऐनले केही बोलेको छैन । तर यी विषय पन्छाइरहन भने सम्भव छैन ।

३.३ सुभावा

बेदरुतलवल डुहीकु सडसुडलरुई डुररुथडलकतल दरुडु सडरुधरुनकल लरुगल नलडुन डुहल ललनु कुरुरी छ :

(क) संघीड सरकररले कुरुनुडरुने

- (१) डललुड सरकडडलनकल आधरुडरुड डुहलडरुनल हक दरुनुडुछ । सुथरुनलड कनडुरलतलनलधलरुहुरुकु रुुहडरुडरुड २०ॡ३ सललडरुड ऐनकु संशुुधन हुनु डुनुदल ३ वरुष डुहललेदेखल कुुतडुुग कुरुकु आधरुडरुड डुहलडरुनल हक दरुतल कुरुने वुडवसुथल कुरुलदरुनुडुछ । २०ॡ३ सललडुशकलत डुुखलक सरुतकल आधरुडरुड खनकुुत कुरुने कलसलनकल हकडरुड कलसलनकुु हकलहलतलरुई धुडरुनडरुड ररुखी सुथरुनलड सरकररकुु रुुहडरुडरुड ललखलत सडुडुुतलकल आधरुडरुड कगुडल उडडुुग डुरुणलली वलकसलत कुरुल कुुतलहल तथल कगुडल धनीकुु हलत संरुकुषण कुरुलनुडुछ । कगुडल कडरुडन दरुने र ललनेडुडलक सलहडरुत डुहलनुरुडुड अवरुध कलतलन कुरुल कगुडल कडरुडन दरुने र ललने वुडवसुथल कुरुनुडुछ । र, सुु अवरुधडरुड कगुडल छलडुन र छुुडलडन नडरुडने वुडवसुथल हुनुडुछ ।
- (२) कगुडल धनी नडुहलकल, सडुडुडकडरुड नआलकुु हकडरुड डुुही कलसलनकुु नलडडरुड कगुडल लकलुुतल दरुतल कुरुने वुडवसुथल कुरुलदरुनुडुछ ।
- (३) डुुही कलसलन अथवल कगुडल कुुतडुुग कुरुने आलकुु कलसलनलरुई दुवलडुडुडल सडुडुुतल वलडरुडरुत डुुदरुखल कुरुने नडरुडने, कगुडल धनीले लकलुुतल कुरुने नडरुडने वुडवसुथल कुरुनुडुछ ।
- (ॡ) डुुहलडरुनल हक कलडड कुरुदल कलसलन डरुवलरुकुु डुहलल र डुरुष दुवैकुु संडुुकुत नलडडरुड हुने वुडवसुथल कुरुलनु डरुदुछ ।
- (ॡ) ललडुु सडडडुदरुखल कुुतडुुग कुरुकुु आधरुडरुड नलडल सरकररले डुसुतु सडडडरुड सडरुधरुन कुरुनेकल लरुगल सुडुशु नलतल डुनलडु सुथरुनलड तलहलरुई डुु सडडडरुड सडरुधरुन कुरुने अधलकलरु डुरुतुडरुडकुुन कुरुनुडुछ ।

(ख) सुथरुनलड तलहले कुरुनुडरुने

- (१) वडल कलरुडललडडरुडरुड डुुदरुतलवल डुुहीकुु लकत ललडु सुुकुु डुरुतलवेदन तडरुड कुरुल कलरुडडरुडलकलडलडलनुडुुदन कुरुल असुथलडुु नलसुसल उडलडुध कुरुलडने ।
- (२) डुुही सडडडरुड सडरुधरुनकल लरुगल कलरुडुु/नकुरुडरुडललकलले डुरुदेश र सडुधुडलड सरकररसुंग सडनुवड कुरुल उडडुुकुत कलनुन नलरुडरुण/संशुुधनकल लरुगल डुहल ललने र डुुही कलसलनकल सडडडरुड सडरुधरुन कुरुने ।

बर्दियाका मोही किसानहरू २०७१ मा मोही जग्गा बाँडफाँड लगायतका माग राखी आफूसँग भएको प्रमाण जुटाई सडक आन्दोलनमा सहभागी हुँदै।

- (३) जमिन बाँध्ने रहने क्रम बढेर गएको छ। यसो हुँदा स्थानीय सरकारले आफ्नो क्षेत्रअन्तर्गतको भूमिको यथार्थ लगतका आधारमा जग्गा कमाउन चाहनेलाई लामो अवधिका लागि दिने र कम्तीमा सिँचाइको व्यवस्था गर्नेतर्फ काम गरियो भने गरिब किसानहरूलाई राहत हुनेछ। सिप र इलम, गरिखाने जमिन र सुरक्षित बासचाहिँ आवश्यक र महत्त्वपूर्ण हो। यसो भयो भने उनीहरूले उल्टै उत्पादन बढाएर पालिकालाई धनी र आत्मनिर्भर बनाउन सघाउँछन्।
- (४) खेती गर्नेलाई कृषियोग्य जग्गा छाड्न प्रोत्साहन गर्ने नीति लिनुपर्छ। यस्तो गर्न सम्भव नभएको अवस्थामा जग्गा कमाउन दिने र लिनेसम्बन्धी भाडा वा करारको व्यवस्थासम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरी लागु गर्ने।

(ग) प्रदेश सरकारले गर्नुपर्ने

- (१) प्रदेशभित्रका स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गरी बेदरतावाल मोही किसानको विवरण लिने।
- (२) उपयुक्त कानून तर्जुमा/संशोधनका लागि सङ्घीय सरकारसँग समन्वय गर्ने।

(घ) सङ्घ/संस्था/सङ्गठनले गर्नुपर्ने

- (१) स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय सरकारहरूसँग समन्वय गर्ने, पैरवी गर्ने र बेदरतावाल मोही किसानको समस्या समाधानका लागि पहल लिनुपर्दछ ।
- (२) बेदरतावाल मोहीको समस्या समाधानका लागि लगत लिनेलगायतको कार्यमा स्थानीय सरकारलाई सघाउनको लागि जानकारी गराउने ।
- (३) बेदरतावाल मोही किसानको समस्या विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान गरी उक्त समस्या समाधानका लागि विकल्पहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ ।

बाँकेका मोही किसानहरु सम्पूर्ण प्रमाणहरुसहित निवेदन पेश गर्दा पनि कार्यालयले मोही हक बाँडफाँट नगरिदिएपछि ज्यादै हैरानी खेपीरहेका छन्। सोही कार्यविरुद्धको अभियानको क्रममा भेटिएका किसानहरूसँग २०७१ सालमा लिइएको तस्वीर।

सन्दर्भ सामग्री

१. सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (२०५४), जमिनका लागि सङ्घर्ष : मोहियानी अधिकारका लागि फैलिँदै गएको किसानहरूको आन्दोलन प्रक्रिया, अभिलेखन
२. एक्सन एड र आत्मनिर्भर केन्द्र (२००१), विधायकहरूलाई बेदस्तावाला मोहीहरूको अनुरोध
३. गिरी, चन्द्रप्रकाश (२०५८) नेपालको मोहियानी तथा हदबन्दी व्यवस्था, सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र, एक्सन एड नेपाल, काठमाडौं
४. गिरी, चन्द्रप्रकाश (२०५७), मोहियानीसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू (वि.सं. २०२२-२०७४) सम्म, सङ्कलक- निशा न्यौपाने, सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र काठमाडौं
५. सैजू, मोहनमान (२०७१), बुधबारेदेखि चाकुपाटसम्म (संस्मरण), काठमाडौं
६. नेपाल सरकार (२०६८), उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग २०६५ को प्रतिवेदन, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं
७. नेपाल सरकार (२०६७), वैज्ञानिक भूमि सुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौं
८. नेपाल सरकार (२०५१), उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोगको प्रतिवेदन, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं
९. CSRC [2015] Empowerment of Land Poor Farmers through the Movement for Land Rights and Agrarian Reform in Nepal, Community Self Reliance Centre Kahmandu
१०. देउजा, जगत (२०७६), भूमि सुधार : जति ढिला, उति फमेल्ला (मेमो) सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र, काठमाडौं
११. क्लिकमान्डू (२०७६), वि.सं. २०२१ सालदेखि जमिनमा लाग्दै आएको मोहियानी हक २०७६ भदौदेखि नलाग्ने, २०७६ असार १२ गते प्रकाशित, काठमाडौं
१२. The Himalayan Times 92018] Land Owners, Tenants told to End Duel Ownership, the Himalayan times, Published June 28, 2018, Kathmandu

१३. राजधानी (२०१८), मोहियानी हक दावी गर्दै पचास हजार बढी निवेदन, राजधानी दैनिक, अगस्ट २२, २०१८ काठमाडौं
१४. बिजमान्डू (२०१८), मोहियानीहरूको जग्गा छुट्टयाउन निवेदन नदिए सरकारले जग्गा जफत गर्ने, प्रकाशन भदौ ४, २०७४ काठमाडौं ।
१५. CBS (2013) National Sample Censuses Agriculture of Nepal (2011/12), National Planning Commission Secretariat, Government of Nepal, Kathmandu.
१६. The Kathmandu Post Republica (2019) Labour Force Survey Finds 11.4 Percent unemployment rate, Daily Newspaper, Kathmandu
१७. नेपाल सरकार (२०७३), कृषि विकास रणनीति (सन् २०१५-२०३५) भाग १, कृषि विकास तथा पशुपक्षी मन्त्रालय, काठमाडौं
१८. MoA (2017) Statical Information on Nepalese Agriculture:2015-2016,Ministry of Agricultural Development, Kathmandu.
१९. नेपाल सरकार (२०७६), भूमिसम्बन्धी (आठौं संशोधन) ऐन २०७६, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं
२०. नेपाल सरकार (२०७३), भूमिसम्बन्धी (सोह्रौं संशोधन) नियमहरू २०७३, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं
२१. नेपाल सरकार (२०७४), जग्गा हदबन्दी छुट दिनेसम्बन्धी आदेश २०७४, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं
२२. नेपाल सरकार (२०७५), राष्ट्रिय भूमि नीति, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, काठमाडौं
२३. नेपाल सरकार (२०७२), भूउपयोग नीति, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं
२४. सर्वोच्च अदालत (२०७२), जग्गा लिजको उत्प्रेषण मुद्दाको फैसला प्रतिलिपि मुद्दा तथा रिट महाशाखा, काठमाडौं
२५. थापा, बाबुराम (२०७७), कृषिबाट समृद्धिका लागि व्यक्तिगत भू स्वामित्वको अन्त्य, अनलाइन लेख, जेठ ७, काठमाडौं

२६. Dhakal, S (2011) Land Tenure and Agrarian Reforms in Nepal, Community Self Reliance Center (CSRC), Kathmandu.
२७. शर्मा, कृष्णा (२०७४), खाद्यान्न आयात बर्सेनि बढ्दै : ४० अर्ब भन्दा बढीको आयात, विचार/प्रतिक्रिया
२८. श्रेष्ठ, भरत र दुर्गा पोखरेल (२०७३), खेतीयोग्य भूमि बाँझो छाड्ने बढ्दो प्रवृत्ति र खाद्य सङ्कटको सवाल, नीतिगत समाधानको खोज, कलेज अफ डेभलपमेन्ट स्टडिज, काठमाडौं
२९. कृषि, भूमि व्यवस्थापन तथा सहकारी मन्त्रालय, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोवास कार्यक्रम, नेपाल कार्यालय (२०७५), नेपालमा विद्यमान स्थानीय भूसम्बन्धका प्रचलनहरु, अध्ययन प्रतिवेदन

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र
भूमिघर, टोखा-७, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ९७७-१-४९६०४८६, ४९५७००५
इमेल : landrights@csrcnepal.org
वेबसाइट : www.csrcnepal.org

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोवास कार्यक्रम (युएन-ह्याबिटाट)
भम्सीखेल मार्ग, ललितपुर
फोन : ९७७-१-५४५१०९१
इमेल : unhabitat.nepal@unhabitat.org.np
वेबसाइट : www.unhabitat.org.np

आज का कौनो हक प्राप्ति का दिन है।
आयोजक-
जिला अति अधिकार, बर्दिया
मौही संघर्ष समिति, बर्दिया

१४ बैशाख २०७१

